

Why and How Mosques Face Social Harms (Case Study: The Harm of "Addiction")

Meysam Latifi¹ Sadeq Mowlai²

Received: 10/02/2021

Accepted: 09/06/2021

Abstract

Addiction is one of the most important social harms of today's society. Despite the efforts of legal and executive institutions to control and prevent this harm, according to official statistics, the status of the aspects of this phenomenon is still critical. In addition to the various role-playing of official and non-official institutions, the mosque can play a role in preventing and reducing addiction due to its special place and special impact on the people of society. The main question of this study is how and at what level can the mosque play a role in this social issue? Its purpose is to identify how this sacred social institution plays roles as well as to achieve the mechanisms for its proper confrontation with this contemporary social phenomenon. A combination of documentary and qualitative methods (interview and observation) have been used to collect research information, and content analysis method has been used to analyze the data. According to the research findings, the mosque, due to its capacity and transcendent place in the human community, especially Muslim communities, can play roles by considering the principles of organizational work in accordance with the requirements of the mosque at different levels of prevention, treatment, and fight against addiction and protection of recovered addicts and their families in the neighborhood and the surrounding area.

Keywords

Mosque, addiction, prevention, treatment.

---

1. Associate Professor, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadigh University. Tehran Iran. latifi@isu.ac.ir

2. M. A. Baqir al-Olum University, Qom, Iran (Corresponding Author). sadeghmolayi0@gmail.com

* Latifi, M. & Mowlai, S. (1400 AP). Why and How Mosques Face Social Harms (Case Study: the Harm of Addiction). Journal of Islam and Social Studies, 8(32), pp. 148-183.

DOI: 10.22081/jiss.2021.60154.1767

چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب‌های اجتماعی (مطالعه موردی: آسیب اعتیاد)

میثم لطیفی^۱   صادق مولایی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۲   تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۰

چکیده

اعتیاد از مهم‌ترین آسیب‌های اجتماعی جامعه کنونی به شمار می‌آید. با وجود تلاش نهادهای قانونی و اجرایی برای کنترل و پیشگیری از این آسیب، بر اساس آمارهای رسمی، همچنان وضعیت ابعاد این پدیده، بحرانی است. در کنار نقش آفرینی‌های مختلف نهادهای رسمی و غیررسمی، مسجد به سبب جایگاه خاص و تأثیرگذاری ویژه آن بر آحاد جامعه، می‌تواند در پیشگیری و کاهش اعتیاد نقش آفرینی کند. پرسش اصلی این پژوهش نیز عبارت است از اینکه مسجد چگونه و در چه سطحی می‌تواند در این مسئله اجتماعی نقش آفرینی کند؟ و هدف آن شناسایی چگونگی نقش آفرینی این نهاد اجتماعی مقدس و دستیابی به سازوکارهای مواجهه صحیح آن با این پدیده اجتماعی معاصر است. برای به دست آوردن اطلاعات پژوهش، ترکیبی از روش‌های اسنادی و کیفی (مصاحبه و مشاهده) استفاده شده و از روش تحلیل محتوا نیز برای تجزیه و تحلیل داده‌ها بهره گرفته شد. از یافته‌های تحقیق به دست می‌آید، مسجد با توجه به ظرفیت و جایگاه متعالی خود در میان اجتماع انسانی بویژه جوامع مسلمان، می‌تواند با رعایت اصول کار تشکیلاتی مناسب با اقتضانات مسجد در سطوح مختلف پیشگیری، درمان و مبارزه با اعتیاد و همچنین صیانت از معتادان بهبودیافته و خانواده‌های آنها در سطح محله و منطقه پیرامونی خود نقش آفرینی کند.

کلیدواژه‌ها

مسجد، اعتیاد، پیشگیری، درمان.

۱. دانشیار دانشکده معارف اسلامی و مدیریت امام صادق علیه السلام. تهران، ایران. latifi@isu.ac.ir
  ۲. کارشناس ارشد، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام، قم، ایران (نویسنده مسئول). sadeghmolayi0@gmail.com
- * لطیفی، میثم؛ مولایی، صادق. (۱۴۰۰). چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب‌های اجتماعی (مطالعه موردی: آسیب اعتیاد). فصلنامه علمی پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۲)، صص ۱۴۸-۱۸۳.

DOI: 10.22081/jiss.2021.60154.1767

مقدمه

مسجد، از زمان ظهور اسلام به عنوان نماد این شریعت آسمانی مطرح شده است. در حقیقت برترین و اصیل ترین محل برای عبادت و تقرب جستن به خداوند متعال، مسجد است (ضرابی، ۱۳۸۴، ص ۲۷۰).

مسجد در صدر اسلام، نقش های فراوانی اعم از عبادی، اجتماعی و سیاسی بر عهده داشته است (فعالی، ۱۳۹۳، ص ۲۶). مسجد، به عنوان اصیل ترین نهاد فرهنگی برخاسته از اندیشه دینی، ظرفیت های نهفته فراوانی برای نقش آفرینی در حیات فردی و اجتماعی جامعه اسلامی دارد. این نهاد الهی، در منظومه معارف دینی، بی رقیب و منحصر به فرد است و از مجموعه آیات و روایات چنین برداشت می شود که جایگاه مسجد در جامعه با همان ویژگی ها و شاخصه هایی که از جانب شارع مقدس رسیده است، باید حفظ شود (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۳۸).

متأسفانه در چند سال اخیر، جامعه مبتلا به آسیب های اجتماعی متعددی شده است. تأملی بر آمارهای کشور، نشان از افزایش آمار در حوزه های مختلف دارد. آسیب های اجتماعی، به هر نوع عمل فردی یا جمعی می گویند که در چارچوب اصول اخلاقی و قواعد عمل جمعی رسمی یا غیررسمی جامعه قرار نگیرد و در نتیجه، با مخالفت قانونی یا اخلاقی و عرفی مواجه شود (سام آرام، حسینی و موسوی چلک، ۱۳۹۶، ص ۱۰۹).

از مهم ترین آسیب های اجتماعی، اعتیاد است. در سال های اخیر، ناامنی اجتماعی و نگرانی مردم از شیوع اعتیاد افزایش یافته است. افزایش روزافزون و لجام گسیخته مصرف مواد و کاهش خطرناک و هشداردهنده سن مصرف کنندگان، پدیده ای وحشتناک است؛ به طوری که در کشور ما شمار مصرف کنندگان مواد، نزدیک ۲/۴ میلیون نفر برآورد شده است (اصلائی، ۱۳۹۹).

اهمیت مسئله اعتیاد، آنجا بیشتر خود را نشان می دهد که سوء مصرف مواد، یکی از عوامل اصلی افزایش میزان طلاق، خشونت در خانواده ها، اُفت تحصیلی فرزندان، ارتکاب جرایم؛ چون: سرقت، فحشا، فروش مواد مخدر و... است (آهی، ذوقی، آجیل چی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۵). با وجود خطرات و عوارض ناشی از اعتیاد، هر روزه بر شمار قربانیان

افزوده شده و هنوز شیوه درمان قطعی برای آن یافت نشده است (پورزراع، ۱۳۹۷، ص ۴۵). این وضعیت، پژوهشگران را بر آن داشته تا در زمینه کشف رهیافت‌های مؤثر و کاربردی برای پیشگیری، کنترل، درمان و مبارزه با اعتیاد، مطالعات و پژوهش‌های علمی بی‌شماری انجام دهند. یکی از مسائلی که می‌تواند رهگشا باشد و متأسفانه مورد غفلت پژوهشگران واقع شده، نقش محوری مسجد در مواجهه با این آسیب است. به بیان دیگر، چرایی ورود مسجد به مقوله پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و همچنین چگونگی ورود آن متناسب با ظرفیت‌ها و کارکردهایی که مسجد می‌تواند پیرامون مسائل و موضوعات آسیب‌های اجتماعی به‌ویژه معضل اعتیاد داشته باشد، باید بررسی شود.

۱. سؤالات پژوهش

۱-۱. سؤال اصلی

۱. چگونه مسجد می‌تواند در موضوعات پیرامون آسیب‌های اجتماعی به‌خصوص اعتیاد ورود کند و در جنبه‌های مختلف آن نظیر پیشگیری و درمان نقش آفرین باشد؟

۲-۱. سؤالات فرعی

۱. اصول و مبانی اصلی حاکم بر ورود مساجد به این عرصه کدام است؟ به بیانی دیگر، چه اصولی مرزهای این نقش آفرینی و بایسته‌ها و نبایسته‌های آن را تعیین و تبیین می‌کند؟
 ۲. مسجد، چگونه می‌تواند در پیشگیری از اعتیاد، درمان معتادان و صیانت از آنها و خانواده‌های‌شان و پیشگیری از برگشت مجدد نقش آفرینی کند و الگوی عملیات آن به‌صورت کلی چه وجوهی دارد؟

ذیل این سؤالات؛ پرسش‌های جزئی‌تر دیگری نیز مطرح است؛ اینکه نقش مساجد در پیشگیری از اعتیاد چیست؟ مسجد، چگونه می‌تواند در امر مبارزه با اعتیاد با سازمان‌های مربوطه همکاری کند؟ مسجد در فرآیند درمان اعتیاد چگونه می‌تواند نقش آفرینی کند؟ نقش مسجد در صیانت از خانواده معتادان در هنگام اعتیاد یا در هنگام ترک چیست؟ مساجد، چگونه می‌توانند از بازگشت مجدد افراد درمان‌شده به اعتیاد جلوگیری کنند؟

پژوهش حاضر پاسخ به این سؤالات را مدنظر قرار داده است و اهداف زیر را دنبال می‌کند:

۱. احیاء قسمتی از نقش گسترده اجتماعی مساجد پیرامون منطقه فعالیت (محلّه)؛
۲. مشخص شدن ظرفیت‌ها و کارکردهای مسجد پیرامون معضل و آسیب اعتیاد؛
۳. بیان اصول و بایسته‌های حاکم برای حضور و نقش آفرینی مساجد پیرامون موضوعات مربوط با مسئله اعتیاد؛
۴. ارائه الگوی عملیاتی به‌منظور راهنمایی نقش آفرینان مساجد برای ورود و موضع‌گیری صحیح نسبت به آسیب اعتیاد (امام جماعت، مخاطبان، هیأت امناء)؛

۲. پیشینه تحقیق

در مورد نقش مسجد و بررسی کارکردها و ظرفیت‌های آن در پیشگیری و کنترل آسیب‌های اجتماعی به‌خصوص آسیب اعتیاد تحقیقات اندکی صورت گرفته است. بنابراین، در ادامه به برخی از تحقیقاتی که به صورت کلی در مورد مسجد و آسیب‌های اجتماعی پرداخته‌اند، اشاره شده است:

نویسندگان	خلاصه یافته‌ها
پولادی و بیانی (۱۳۹۷)	رابطه مستقیم و معناداری بین متغیرهای مستقل نقش مسجد طراز در تربیت، در تحقق امنیت، در جامعه‌پذیری با متغیر وابسته کاهش طلاق.
گل‌نظری، ملکان و شعبانی‌نژاد (۱۳۹۸)	کاسته‌شدن میزان تأثیرات اجتماعی، فرهنگی و کالبدی مسجد به علت کم‌شدن دامنه فعالیت‌های مسجد در عرصه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و حتی مذهبی.
سام‌آرام، حسینی و موسوی‌چلک، (۱۳۹۶)	غفلت جدی سیاست‌گذاران کشور در برنامه‌های نخست و پس از آن توجه نسبتاً مطلوب. به‌عنوان مثال در قانون برنامه سوم (۱۳۸۰-۱۳۸۴) در بند ۱۷ آن به «اعتلاء و عمق‌بخشیدن به معرفت و بصیرت دینی و قرآنی، تحکیم فکری و علمی ارزش‌های انقلاب اسلامی و مقابله با تهاجم فرهنگی بیگانه» اشاره شده است که نقش مسجد در اجرایی‌شدن آن برجسته است ولی به آن در متن قانون اشاره نشده است.

در ادامه و در بررسی‌های بیشتر مشخص شد؛ هرچند رابطه مسجد و نقش آن در کاهش آسیب‌های اجتماعی به‌عنوان یک نهاد دینی در پژوهش‌ها مورد غفلت واقع شده، اما در مورد نقش باورهای دینی و مذهبی در کاهش گرایش به آسیب‌های اجتماعی تحقیقات زیادی صورت گرفته است.

خلاصه یافته‌ها	نویسندگان
افراد با نگرش مذهبی بالا در مقایسه با افراد با نگرش مذهبی پایین، گرایش کمتری به اعتیاد دارند.	پورنیک‌دست و همکاران (۱۳۹۳)
ارتباط معناداری بین پایبندی دینی و کاهش گرایش به مصرف مشروبات الکلی وجود دارد.	احمدی و همکاران (۱۳۹۵)
نتایج مشابه با نتایج بالا	پور زارع (۱۳۹۱)
نماز جماعت، حضور در مسجد، برگزاری جشن‌ها و اعیاد اسلامی، جلسه‌های قرآن و دعا احساس یگانگی، دوستی و صمیمیت را در قلب‌ها ایجاد می‌کند.	اسماعیل‌زاده (۱۳۹۷)
پیوندهای دینی در افزایش احساس بهزیستی و رضایت‌مندی نقش دارند.	باتسون ^۱ ، شون راد ^۲ و ونتیس ^۳ (۱۹۹۳م)
افزایش شرکت در مراسم مذهبی به کاهش مصرف مواد در افراد معتاد منجر می‌شود.	ریچارد ^۴ ، بل ^۵ و کارلسون ^۶ (۲۰۰۰م)

-
1. Baston
  2. Schoenrade
  3. Ventis
  4. Richard
  5. Bell
  6. Carlson

۳. اهمیت و ضرورت انجام پژوهش

متأسفانه نسبت به نقش مسجد در پیشگیری و کنترل اعتیاد و گرایش به مواد مخدر نگارش مستقلی صورت نگرفته است که به طور کامل، تمامی زوایا و ابعاد مسجد را در نظر گرفته باشد و نگاه آن نسبت به مسجد یک نگاه کلان و نهادی و نه یک نگاه جزئی و مقطعی باشد. به بیان دیگر، ظرفیت‌ها و کارکردهای مسجد پیرامون مسائل و موضوعات آسیب‌های اجتماعی به خصوص معضل اعتیاد به طور جامع بررسی نشده است. این نکته از آنجا حائز اهمیت است که مسجد، به عنوان پایگاه اصلی محله است و با توجه به رویکرد محله‌محوری می‌تواند در کنار سایر نقش‌آفرینان مؤثر در محله؛ به طور چشم‌گیری ظرفیت و استعداد کنترل و پیشگیری اعتیاد را از خود بروز دهد یا در خود ایجاد کند. در این مقاله ابعاد مختلف این موضوع بحث و بررسی می‌شود.

۴. روش گردآوری اطلاعات

روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات در این مقاله، کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی-تحلیلی است و روش تجزیه و تحلیل این اطلاعات تبیینی از نوع کارکردی است. در این رویکرد، نهادها و کارویژه آنها با توجه به نیازهای جوامع تبیین می‌شود (مک‌لین، ۱۳۸۱، ص ۳۲۸). در روش کتابخانه‌ای در ابتدا مطالب مرتبط با موضوع پژوهش، جمع‌آوری و سپس فیش‌برداری می‌شود و در نهایت، نیز نتایج حاصله با دلایل، تحلیل و توصیف می‌شود و به صورت مجزا ارائه می‌گردد.

۵. چارچوب و الگوی مفهومی

جهت ارائه چارچوب و الگوی مفهومی که در تبیین چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب اعتیاد کارایی لازم را داشته باشد، می‌بایست مسائل و موضوعات اصلی در نظر گرفته شود. این مسائل و موضوعات را می‌توان در دو دسته کلی قرار داد:

۱. مسائل و موضوعات پیرامون و مرتبط با اعتیاد؛ ۲. موضوعات پیرامون جایگاه مساجد (برای پاسخ به سؤال چرایی ورود مساجد به عرصه مقابله با آسیب‌های

اجتماعی)؛ ۳. مسائل و موضوعات و اصول کلی که الگوی جامع اقدامات مسجد باید مبتنی بر آنها باشد (برای پاسخ به سؤال چگونگی ورود مساجد به عرصه مقابله با آسیب‌های اجتماعی).

۱-۵. مسائل و موضوعات پیرامون و مرتبط با اعتیاد

۱-۱-۵. پیشگیری

پیشگیری از اعتیاد، به معنای پیشگیری از فرایند منجر به اعتیاد؛ شامل: گرایش به مصرف، مصرف آزمایشی، مصرف گاه‌گاهی، سوء مصرف و وابستگی است. پیشگیری از اعتیاد، به معنای آن است که از تبدیل کسانی که هرگز مصرف نکرده‌اند، به کسانی که گرایش به مصرف دارند و از تبدیل این افراد به مصرف‌کنندگان آزمایشی و از تبدیل مصرف‌کنندگان آزمایشی به مصرف‌کنندگان گاه‌گاهی و از تبدیل این افراد به سوء مصرف‌کنندگان و از تبدیل سوء مصرف‌کنندگان به معتادان یا افراد وابسته به مواد، جلوگیری شود (محمدی، ۱۳۹۶، ص ۸۶).

۱-۲-۵. درمان

منظور از درمان، بازتوانی مصرف‌کنندگان و کاهش آسیب‌های اعتیاد و جلوگیری از تغییر الگوی مصرف آنها از مواد کم‌خطر به مواد پُرخطر است (زالی، عطاردی و دانایی‌فرد، ۱۳۹۷، ص ۱۹۵). در درمان، به فرد معتاد کمک می‌شود تا برای توقف مصرف، همچنین آموزش زندگی بدون مصرف مواد و پرهیز از افتادن دوباره در راه مصرف، توانمند شود. درمان مؤثر مخدر به‌طور کامل وابسته به انگیزه فرد برای تغییر است. کسانی که با اِکراه و زیر فشار به‌دنبال درمان باشند و کسانی که انگیزه کافی برای قبول مسئولیت ترک مصرف مواد ندارند، نتیجه موفقیت‌آمیزی از درمان نخواهند گرفت.

۱-۳-۵. مبارزه

در سیاست‌های کلی مبارزه با مواد مخدر که در ۱۱ محور از سوی مقام معظم

رهبری در مهرماه ۱۳۸۵ ابلاغ شده است و به‌عنوان مهم‌ترین سند بالادستی در این زمینه است، مبارزه با اعتیاد این‌گونه شرح داده شده است: منظور مبارزه فراگیر و قاطع علیه کلیه فعالیت‌ها و اقدامات غیرقانونی مرتبط با موادمخدر و روان‌گردان و پیش‌سازهای آنها از قبیل کشت، تولید، ورود، صدور، نگهداری و عرضه مواد است (زالی، عطاردی و دانایی‌فرد، ۱۳۹۷، ص ۱۹۵).

۴-۱-۵. صیانت

صیانت، مفهوم عامی است که در دین مبین اسلام به آن اهتمام ویژه‌ای شده است. صیانت، به‌معنای حفاظت و نگهداری است (عصاریان و جراحی، ۱۳۹۳، ص ۱۳۹). منظور از صیانت، مجموعه اقدامات و تدابیری است که به‌منظور حفظ و نگهداری و برای حمایت از معتاد و خانواده‌اش انجام می‌شود؛ زیرا خانواده‌ی معتاد در زمان اعتیاد او و همچنین در زمان ترک او با سختی‌های زیادی روبرو می‌شوند.

۵-۱-۵. عود (بازگشت)

با وجود پیشرفت‌های علمی در درمان اعتیاد، لغزش و عود کماکان یکی از چالش‌های اساسی در درمان اعتیاد است. عود، به‌معنای ناتوانی و شکست در تداوم یک تغییر رفتاری و آغاز رفتار و عمل قبلی است. مهم‌ترین علل عود اعتیاد را می‌توان مواردی؛ نظیر: عدم اشتغال معتادان، ناآگاهی از روش‌های مقابله با مشکلات، طرد از خانواده و اجتماع، اضطراب و افسردگی، آلودگی محیط زندگی، اعتیاد دوستان، عدم برنامه‌ریزی برای اوقات فراغت، عدم شرکت در گروه‌های درمانی، احساس اجبار ذهنی به مصرف و مشاجرات خانوادگی برشمرده (رجب‌پور و نریمانی، ۱۳۹۷، ص ۱۲۳).

۲-۵. موضوعات پیرامون جایگاه مساجد (برای پاسخ به سؤال چرایی ورود مساجد به عرصه

مقابله با آسیب‌های اجتماعی)

در این قسمت باید به دو اصل کلی و اثرگذار اشاره کرد که می‌تواند به‌عنوان ریشه

و مبنای اصلی در تبیین چرایی ورود مساجد به عرصه مقابله با آسیب‌های اجتماعی به کار آید:

۵-۲-۱. مسجد، مکانی برای عبادت خاص و عام است.

از مجموعه آیات و روایات به دست می‌آید که مسجد، مکانی برای عبادت پروردگار است. این مسئله با منحصر کردن کارکرد مسجد در «نیایش» متفاوت است. «عبادت» در فرهنگ دینی، به «عبادت خاص (نیایش)» و «عبادت عام» تقسیم می‌شود و اگر «مسجد»، محل عبادت است، شایسته انجام هر دو دسته از عبادات خواهد بود. با مطالعه‌ی منابع دینی و تاریخی، مجموعه کارکردهایی که نمونه عبادت عام است احصاء و جمع‌بندی شده است که عبارتند از: ۱. کارکرد عبادی نیایشی (عبادت، به معنای خاص)؛ ۲. کارکرد اخلاقی تربیتی؛ ۳. کارکرد علمی آموزشی؛ ۴. کارکرد فرهنگی تبلیغی؛ ۵. کارکرد اجتماعی؛ ۶. کارکرد سیاسی؛ ۷. کارکرد نظامی؛ ۸. کارکرد قضایی؛ ۹. کارکرد اقتصادی؛ ۱۰. کارکرد الگوسازی جامعه نمونه (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۴۱). همه کارکردها، نشان از آن دارد که مسجد، مکانی چندوجهی برای پرداختن به بسیاری از ابعاد حیات فردی و اجتماعی مؤمنان است (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۵۳).

۵-۲-۲. مساجد به‌مثابه بیشترین و گسترده‌ترین سازمان‌های غیرانتفاعی

اداره کشورها و تحقق حاکمیت در جامعه منوط به ظهور و بروز مردم و نهادهای مردمی است و این موضوع را می‌توان یکی از محورهای اساسی در بقای حکومت‌ها برشمرد. پایداری حکومت‌ها به نوع و میزان پایداری ارکان اجتماعی آنهاست و نهادهای مردمی و میزان مداخله آنها در این بین، اهمیتی بی‌بدیل دارد. با توجه به وجود بیش از هفتاد هزار مسجد روستایی، شهری، بین‌راهی در کشور می‌توان گفت؛ مسجد بیشترین و گسترده‌ترین سازمان غیرانتفاعی در کشور است (پهلوان و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۱۷).

۳-۵. موضوعات و اصول کلی که الگوی جامع اقدامات مسجد باید مبتنی بر آنها باشد:

۱-۳-۵. اصول حاکم در برنامه‌ریزی

مدیران تشکل‌ها در تنظیم امور و فعالیت‌ها، نیاز جدی به برنامه‌ریزی دارند. ضرورت برنامه‌ریزی مناسب از منظر دین نیز امری موکد است. ظرافت و دقت، اولویت‌بندی، تفکر و اندیشیدن، زمان‌بندی مناسب و آینده‌نگری از اصول برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی است (عترت دوست، ۱۳۸۹، ص ۱۰۷). در روایات به برنامه‌ریزی با الفاظی؛ نظیر: حیل، تدبیر، تقدیر اشاره شده است:

• مَنْ قَعَدَ عَنْ حِيلَتِهِ أَقَامَتْهُ الشَّدَائِدُ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۴۶۳)؛

• حُسْنُ التَّدْبِيرِ وَ تَجَنُّبُ التَّبَدُّيرِ مِنْ حُسْنِ السِّيَاسَةِ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۳۱)؛

• تَزَوُّكُ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ يُورِثُ الْفَقْرَ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۳۷۴)؛

هر چه امری مهم‌تر و تأثیرگذارتر باشد؛ ضرورت برنامه‌ریزی پیرامون آن مضاعف خواهد شد (غنوی، ۱۳۸۴، ص ۸۷). طبق آنچه بیان شد، حرکت مساجد در انجام و اجرای اقدامات لازم پیرامون مسئله اعتیاد باید از روی برنامه و با رعایت اصول برنامه‌ریزی باشد. در این راستا، مؤلفه‌های مورد نیاز یک برنامه مطلوب در ذیل بیان شده است:

۲-۳-۵. توجه به اقتضانات بومی و منطقه‌ای

در بحث فعالیت‌های مسجد پیرامون مسئله اعتیاد، باید اقتضانات بومی منطقه لحاظ شود و توجه‌نکردن به این اقتضانات می‌تواند یک آسیب جدی به فرآیند کاری و فعالیت‌های مسجد وارد سازد. اقتضانات بومی و منطقه‌ای و خرد فرهنگ‌ها در ادبیات دینی به رسمیت شناخته شده است (کریمی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۱۸). ارزیابی‌های علمی انجام‌شده از برنامه‌های اجرایی پیشگیری و کاهش تقاضا برای مصرف مواد مخدر تأیید می‌کند که مفیدترین برنامه‌ها، برنامه‌ای است که فرهنگ قومی گروه منتخب در آن رعایت شده باشد (اسعدی، ۱۳۸۶، ص ۲).

۳-۳-۵. رعایت اولویت‌ها در اقدامات و برنامه‌های مسجد

تعیین اولویت‌ها و پرداختن به مهم‌ترین کاری که از اهمیت، کیفیت و کمیت

بیشتری برخوردار است، یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های افزایش بهره‌وری فعالیت‌های مسجد در راستای موضوعات مرتبط با اعتیاد است. رعایت اولویت‌بندی و اهم و مهم نمودن در همه امور توسط اهل بیت علیهم‌السلام بسیار سفارش شده است. امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «مَنْ اشْتَغَلَ بِغَيْرِ الْمُهْمِّ ضَيَّعَ الْأَهْمَّ؛ کسی که به امر غیرمهم مشغول شود، امر مهم‌تر را ضایع کرده است» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۶۲۶).

۴-۳-۵. توجه به همه اقشار و مخاطبان

در برنامه‌های مساجد؛ هرچند باید اولویت‌ها رعایت شود، اما توجه به یک قشر و عدم توجه به گروه و قشر دیگر می‌تواند برخلاف رویه اسلامی باشد. در سیره بزرگان نیز توجه به همه اقشار جامعه به چشم می‌خورد. در نقلی یعقوب کلیمی می‌گوید:
در زمان جنگ جهانی دوم ما کلیمی‌های یزد، خیلی برای تهیه نان اذیت می‌شدیم. نان کم بود و به‌ندرت به ما نان می‌رسید. مرحوم حاج شیخ غلامرضا از این موضوع مطلع شد و با همکاری فرزندشان آرد تهیه کرد و در نیمه‌های شب، آردها را در کیسه‌های پنج، شش کیلویی جلو در منازل یهودیان می‌گذاشت (کاظمینی، ۱۳۹۲، ص ۱۱۹).

۴-۵. اصول حاکم در تشکیلات و مدیریت نیروی انسانی مسجد

۴-۵-۱. ایجاد دغدغه و انگیزش

انگیزش درونی، فرد را ترغیب می‌کند تا فعالیت‌ها و مسئولیت‌هایش را به‌دلیل علاقه و لذت شخصی انجام دهد. افرادی که انگیزش درونی دارند در انجام کار، علاقه، لذت را تجربه می‌کنند بنابراین، فرد با میل درونی و اشتیاق و با تلاش و پشتکار به انجام فعالیت‌های خود می‌پردازد (طالع‌پسند و رستمی، ۱۳۹۹، ص ۱۰).

در مخاطبان مسجد و نیروی انسانی فعال آن، باید برای ورود در سطح عملیات، پیرامون موضوعات مختلف مرتبط با اعتیاد ایجاد انگیزش کرد. انگیزش در کادر نیروی انسانی زمینه لازم برای آموزش را و در مخاطبان و نمازگزاران مسجد زمینه لازم

برای همکاری‌های بیشتر را فراهم می‌سازد. ایجاد انگیزش می‌تواند از به دو دلیل صورت بگیرد:

۵-۴-۱. دغدغه داشتن نسبت به هم‌نوع

در دین اسلام، به داشتن دغدغه و اهتمام نسبت به سایر مسلمانان سفارش شده است. رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ وَمَنْ سَمِعَ رَجُلًا يَنَادِي يَا لَلْمُسْلِمِينَ فَلَمْ يَجِبْهُ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ؛ کسی که صبح کند و اهمیتی به کارهای مسلمانان ندهد، او از آنان نیست و کسی که صدای مردی بشنود که فریاد کمک‌خواهی از مسلمانان را سر دهد و پاسخش را ندهد، مسلمان نیست (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۶۳).

دغدغه می‌تواند مفید و انگیزش‌بخش باشد؛ البته باید توجه کرد ایجاد نگرانی زیاد نیز، عاملی است که می‌تواند بهداشت روانی فرد را به خطر بیندازد. به‌بیانی دیگر، باید از نگرانی فاجعه‌آمیز پرهیز کرد. در نگرانی فاجعه‌آمیز، مشکلات به‌صورت اغراق‌آمیز تعریف و تبیین می‌شود (نجاریان، ۱۳۷۵، ص ۶۵). بنابراین، برای رسیدن به انگیزش؛ باید نگرانی متعادلی در مخاطبان و نمازگزاران مسجد ایجاد کرد و از این طریق، مسیر را برای بروز ظرفیت‌ها و استعدادها در آنها در حد توان‌شان باز کرد. رهبر انقلاب در این باره می‌فرماید: «به هر جهت، دغدغه وجود دارد و راه زایل کردن آن هم این است که ما تلاش بکنیم؛ یعنی وقتی به قدر وسعمان تلاش کردیم، دیگر دغدغه‌ای نخواهیم داشت» (خامنه‌ای، ۱۳۷۰/۰۴/۲۵).

۲. توصیه بزرگان: امام خمینی در یک سخنرانی در جمع اعضای مؤسسه مبارزه با اعتیاد و مواد مخدر در ۵ دی ۱۳۵۸ می‌فرماید: «(آنچه) شما الآن مشغولید، یک کار الهی است. مسئله (پیشگیری و مبارزه با اعتیاد) نجات یک آدم نیست؛ مسئله، نجات اسلام است» (خمینی، ۱۳۷۸، ج ۱۱، ص ۴۲۳).

با نگاه به این توصیه، کادر مسجد به درستی درک خواهد کرد که اهمیت ورود آنها به مقوله پیشگیری یا درمان اعتیاد تا چه حد می‌تواند مهم و حیاتی باشد.

۲-۱-۴-۵. آموزش کادر و نیروی انسانی فعال در مسجد

امروزه هرگونه توسعه و پیشرفتی در تشکلهای منوط به آموزش صحیح و راهبردی نیروی انسانی است. در حقیقت، آموزش نیروی انسانی به‌عنوان یکی از راهبردهای اصلی دستیابی به سرمایه انسانی قلمداد می‌شود (حمیدی، ۱۳۸۶، ص ۵۸). تشکلهای مسجد نیز از این قضایه مستثنی نیست و جهت فعالیت‌های اصولی خود نیاز دارد تا قبل از هر اقدامی با آگاهی لازم از این موضوع، نیروی انسانی خود را توانمند سازد.

۲-۴-۵. دوری از تحجر و جمود فکری در مخاطبان و نیروی انسانی مسجد

رهبر انقلاب در مورد معنای تحجر می‌فرماید: «معنای تحجر این است که انسان بدون این که پایه‌های استدلالی و استناد مستحکمی داشته باشد، از هر آنچه که به‌صورت یک باور در ذهنش وارد شده، بی‌دلیل و متعصبانه دفاع کند» (خامنه‌ای، ۱۳۸۱/۱۱/۸). دوری از تحجر از آن جهت است که با توجه به اقتضائات خاصی که در موضوع اعتیاد وجود دارد، اگر روحیه تحجر و جمود فکری در مخاطبان و نیروی انسانی مسجد سایه افکنده باشد، کارها و فعالیت‌ها شکل نمی‌گیرد یا با سختی پیش خواهد رفت. امام جماعت مسجد در دوری از تحجر و جمود فکری باید پرچم‌دار و پیشرو نسبت به دیگران باشد. باورهایی مانند: «ورود به این مسئله به آبروی مسجد خدشه وارد می‌کند» یا «جای معتاد در مسجد نیست» و... می‌تواند نماینده باورهای متحجرانه باشد.

۳-۴-۵. حفظ احترام همه مددجویان پیرامون موضوع اعتیاد توسط کادر نیروی

انسانی مسجد

در فرآیند اقدامات مساجد در پیشگیری و کنترل اعتیاد نیازهایی توسط مددجویان مختلف بیان می‌شود. لازم است تا کادر مسجد نسبت به مددجو احترام بگذارند. خداوند متعال در سوره مبارکه بقره آیه ۸۳ در این مورد می‌فرماید: «... قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا»؛ با مردم به خوبی سخن گوید. همچنین در مورد برخورد با نیازمندان فرموده

است که اگر نمی‌توانی نیازشان را برطرف نمایی: «... فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَّيْسُورًا؛ با آنان سخن نیک همراه با احترام داشته باش» (اسراء، ۲۸).

۵-۵. اصول حاکم در عملیات اجرایی

۵-۵-۱. جستجو مخاطبان نیازمند در عرصه اعتیاد جهت اقدامات لازم

مسجد، برای انجام فعالیت‌های خود در زمینه پیشگیری و درمان اعتیاد باید به جستجو در سطح منطقه و محله فعالیت خود مبادرت ورزد. رهبر انقلاب در این باره می‌فرماید: «ما باید مثل پیامبر سراغ افراد برویم. درباره‌ی پیغمبر در نهج‌البلاغه، خطبه ۱۰۸ بیان شده است: «طَيْبٌ دَوَّارٌ بِطَيْبِهِ؛ طیبی است که همراه با طیبش در میان مردم می‌گردد» (خامنه‌ای، ۱۳۸۳/۱۰/۲۳).

همچنین نباید ملاک‌های سخت‌گیرانه در مورد مخاطب قرار داد؛ حتی کسانی که رنگ و بوی مذهبی ندارند نیز در عرصه پیشگیری و درمان اعتیاد، مخاطب مسجد خواهند بود. رهبر انقلاب در مورد توجه به همه مخاطبان و جذب آنها می‌فرماید: «شما مخاطبان خودتان را مشخص کنید و افزایش دهید؛ یعنی مخاطب‌تان فقط آن جوانی که از پیش به شما معتقد است، نباشد. به تعبیر رایج، قشر خاکستری و حتی قشر از خاکستری متمایل به طرف سیاه را هم باید بزراباید و جذب کنید» (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۸/۱۹).

۵-۵-۲. شناخت و اطلاع از سازمان‌های مربوطه در این عرصه و همچنین قوانین آنها

امروزه، ارتباطات یکی از بنیادی‌ترین دانش‌ها و مهم‌ترین عوامل پیشرفت انسان امروزی و شالوده و زیربنای سایر پیشرفت‌هاست. اگر مسجد، روابط عمومی مطلوبی با سازمان‌ها و ارگان‌ها نداشته باشد، در طول فرآیند اقدامات خود در موضوعات مرتبط با مسئله اعتیاد با نواقص و کاستی‌هایی روبرو خواهد شد که سرعت حرکت او را کند خواهد کرد. مسجد باید شناخت نسبتاً جامع از ظرفیت نهادهای رسمی؛ مانند: سازمان بهزیستی، خیریه‌ها و کمپ‌ها و مراکز ترک اعتیاد منطقه فعالیت خود داشته باشد.

۵-۳-۵. تقویت منابع مالی مسجد

مشکلات مالی برای حل مسائل فرهنگی و اجتماعی از جمله آسیب‌های جدی است که متأسفانه می‌تواند مانع بزرگی بر سر راه انجام این اقدامات ایجاد کند؛ هر چند مساجد در انجام این رسالت، گستره‌ای از کارها و فعالیت‌های وسیع مالی و غیرمالی را می‌توانند انجام دهند اما به هر صورت این مسئله، به‌عنوان یک آسیب مهم در راستای قسمی از فعالیت‌هایی است که متکی بر مسائل مالی بوده و می‌تواند بخش عمده‌ای از این فعالیت‌ها را تحت تأثیر خود قرار دهد. لازم است مساجد؛ منابع مالی لازم برای انجام اقدامات خود را از طریق کمک‌های مردمی و سازمانی فراهم سازند و پیش‌بینی لازم را نمایند.

۵-۴-۵. گفتمان‌سازی در سطح منطقه و محله

در ابتدای این بحث، مناسب است ابتدا به تعریف گفتمان اشاره شود. رهبر انقلاب در این زمینه می‌فرمایند: «گفتمان؛ یعنی همه‌گیر شدن یک مفهوم و یک معرفت در برهه‌ای از زمان در یک جامعه» (خامنه‌ای، ۱۳۸۸/۹/۲۲).

یکی از عملیات‌های مقدماتی مسجد، ایجاد گفتمان ورود مسجد به حیطه موضوعات مرتبط با آسیب اعتیاد است. با این کار، مسیر ورود مسجد به این حیطه آسان شده و بستر فعالیت‌های آن بیشتر مهیا می‌شود؛ زیرا بسیاری از مخاطبان نمی‌توانند فعالیت در این حیطه را درک کنند یا تحمل ورود مسجد به این حیطه را ندارند. استفاده از سخنرانی‌های توجیهی، تبلیغات در فضای محله و همچنین فضای مجازی می‌تواند در این مسیر رهگشا باشد.

۵-۵-۵. کار شبکه‌ای و هم‌افزایی با سایر فعالان

اصطلاح هم‌افزایی، به معنی تعاون و همکاری است. جمع دو یا چند انسان که برای رسیدن به هدف مشترک، یکدیگر را یاری می‌دهند، همواره کارکردی بیش از مجموع کارکرد تک‌تک آنها دارد (مرادی، ۱۳۹۴، ص ۱۴۷).

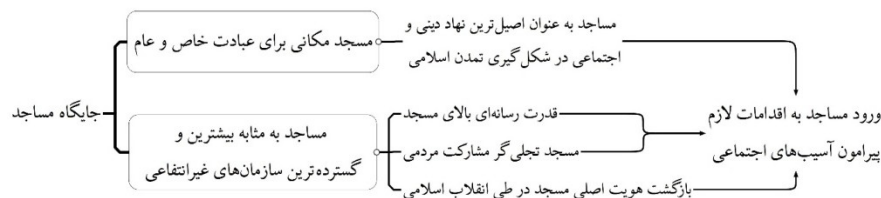

مسجد باید با سایر فعالان در زمینه پیشگیری از اعتیاد به صورت شبکه‌ای ارتباط بگیرد و فعالیت خود را گسترش دهد. به بیانی دیگر، مسجد در این مسیر نباید خود را تنها بداند. بلکه باید در مسیر اصلاح مشکلات و پیشگیری از وقوع آسیب اعتیاد از طریق کار شبکه‌ای در سطح محلی و منطقه‌ای اقدام به همکاری و هم‌افزایی با سایر فعالان نماید.

۶. تحلیل‌ها

۶-۱. چرایی ورود مسجد به بحث پیشگیری اعتیاد

به صورت منطقی قبل از طراحی و ارائه یک الگوی دقیق برای فعالیت‌های مسجد، ابتدا باید چرایی ورود مسجد به بحث پیشگیری از اعتیاد با ادله محکم دفاع شود. طبق آنچه بیان شد، می‌توان فرآیند این پژوهش را در قسمت مربوط به چرایی به صورت الگوی زیر ترسیم کرد:

در این زمینه یافته‌های تحقیق را می‌توان در محورهای زیر بیان کرد:

۶-۱-۱. مساجد به عنوان اصیل‌ترین نهاد دینی و اجتماعی در شکل‌گیری تمدن اسلامی

اغلب دانشمندان در بررسی تمدن و عوامل آن، دین را از عوامل و عناصر تمدن به‌شمار آورده‌اند و این بدان جهت بوده است که تأثیر دین در جوامع بشری یک واقعیت غیرقابل انکار است. اسلام به عنوان یک دین، تمدن‌ساز است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در کمتر از سه دهه در میان قبایل از هم‌گسیخته و پر از عناد و جهالت عصر جاهلیت موفق به دولت‌سازی و ملت‌سازی شد. در این میان، نهادهای دینی که ساختار و قالب‌های

حضور دین در جامعه را صورت‌بندی می‌کنند، از اهمیت اساسی برخوردارند. مساجد، به‌عنوان اصیل‌ترین نهاد اجتماعی در اسلام یکی از شواهد تاریخی مربوط به دوران پیامبر و پس از آن در شکل‌دهی به تمدن و فرهنگ اسلامی‌اند (دولابی، ۱۳۹۶، ص ۷۹).

بی‌شک همان‌طور که بیان شد، یکی از نرم‌افزارهایی که این قابلیت را به مسجد بخشیده است، تعریف گسترده؛ «عبادت در مسجد» است. مسجد از آن جهت که محل عبادت به‌معنای عام خود است، شامل کارکردهای گوناگونی است. همه کارکردها نشان از آن دارد که مسجد، مکانی چندوجهی برای پرداختن به بسیاری از ابعاد حیات فردی و اجتماعی مؤمنان است. با چنین نگاهی به مسجد می‌توان آن را نهادی دانست که می‌تواند در شکل‌گیری تمدن اسلامی نقش آفرین باشد. طبق این رویکرد، اساس ورود مسجد به مسائل مربوط به موضوع اعتیاد را می‌توان از مظاهر عبادت عام و جزء کارکردهای اخلاقی، علمی آموزشی، اجتماعی، اقتصادی مسجد دانست.

۶-۱-۲. قدرت رسانه‌ای بالای مسجد

مسجد از آن جهت که گسترده‌ترین نهاد و تشکل دینی در کشور است، از قدرت رسانه‌ای بالایی برخوردار است. مسجد به‌واسطه ارتباطات مستقیم، روابط چهره‌به‌چهره و دریافت بازخوردهای فوری، تأثیرات عاطفی، احساسی و روحی خاصی بر مخاطب دارد. از این منظر، مسجد در جامعه اسلامی، مهم‌ترین کانال ارتباطات اجتماعی بوده و همواره به‌عنوان منبع حرکت‌های فرهنگی و معنوی عمل کرده و به‌عنوان منبع دانش و اطلاعات مربوط به جامعه، آحاد مردم را تغذیه می‌کرده است (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۳۳). بنابراین، مسجد می‌تواند از این ظرفیت رسانه‌ای در پیشگیری و سایر اقدامات لازم پیرامون آسیب‌های اجتماعی به‌ویژه اعتیاد استفاده کند و نقش آفرین باشد.

۶-۱-۳. مسجد تجلی‌گر مشارکت مردمی

از سویی دیگر، در سیاست‌های کلی مبارزه با مواد مخدر که در ۱۱ محور از سوی مقام معظم رهبری در مهرماه ۱۳۸۵ ابلاغ شده است و به‌عنوان مهم‌ترین سند بالادستی

در این زمینه است، به دولت و مجلس در زمینه پیشگیری اعتیاد توصیه شده است که «تدابیر لازم را برای حضور و مشارکت جدی مردم و خانواده‌ها در زمینه‌های پیشگیری، کاهش آسیب و درمان معتادان اتخاذ کنند» (زالی، عطاردی و دانایی‌فرد، ۱۳۹۷، ص ۱۹۵)، بی‌شک یکی از جلوه‌های مشارکت مردمی می‌تواند در ذیل پایگاه مساجد صورت‌دهی شده و شکل تشکیلاتی به خود بگیرد.

براین اساس، باید بیان کرد اساساً نقش‌آفرینی مردم در مساجد را می‌توان یک رویکرد اجتماع‌محور در برخورد با آسیب اعتیاد دانست. در این رویکرد، همه اقدامات لازم را اعضای جماعت (در موضوع این تحقیق اعضای مسجد) در کنار یک تسهیل‌گر (اشاره به نقش سازمان‌های مربوطه) انجام می‌دهند. رویکرد اجتماع‌محور در برخورد با معضلات و مشکلات اجتماعی (نظیر: اعتیاد و سایر انحرافات اجتماعی) با مشارکت دادن مردم در برنامه‌ریزی‌ها از طراحی تا اجرا و ارزشیابی، از بروز بسیاری از نابسامانی‌ها در سطح اجتماعی (محلّه) جلوگیری می‌نماید (محمدی، ۱۳۹۶، ص ۸۹).

۶-۱-۴. بازگشت هویت اصلی مسجد در طی انقلاب اسلامی

رابطه مسجد و انقلاب اسلامی را می‌توان رابطه دوسویه دانست؛ از یک‌سو مسجد بر خلاف دیگر معابد، تنها جایگاه عبادت و نیایش دینی نیست، بلکه نهادی با کارکردهای متعدد که علاوه بر بُعد عبادی، کانون ارشاد، مرکز تعامل و تعاون اجتماعی و نظام سیاسی و اجتماعی به‌شمار می‌آید. بر این اساس مسجد، در جریان نهضت‌های بزرگ اسلامی نقش اساسی داشته و کانون بیداری و آگاهی مردم و گروه‌های اجتماعی بوده است (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۳۲).

از سویی دیگر، انقلاب اسلامی ایران، آغاز اوج‌گیری حضور دین در همه عرصه‌های حیات بشر معاصر است و در این انقلاب، مسجد نیز به‌عنوان اصیل‌ترین نهاد دینی، هویت اصیل خویش را بازمی‌یابد.

در دهه اول انقلاب، مساجد، افزون بر ایفای نقش عبادی - نیایشی خود، پایگاه سوادآموزی و نهضت مبارزه با بی‌سوادی، پایگاه آموزش و سازماندهی نیروهای

داوطلب و بسیجی برای اعزام به جبهه‌های جنگ، پایگاه حفظ امنیت شهری و محلات در قالب کمیته انقلاب و نهاد بسیج، و... بوده است (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص ۱۵۹). بنابراین، طبق این تجربه موفق، مساجد ظرفیت آن را خواهند داشت که با برنامه‌ای مؤثر، پایگاه جامعی در سطح محله برای پیشگیری، کنترل و درمان اعتیاد باشند.

۶-۲. چگونگی ورود مسجد به بحث پیشگیری اعتیاد

فرآیند این پژوهش در قسمت مربوط به چگونگی در جدول زیر نمایش داده شده است:

ابعاد اعتیاد					چگونگی
عود	صیانت	مبارزه	درمان	پیشگیری	
					برنامه‌ریزی
					تشکیلات و نیروی انسانی
					عملیات اجرایی

بررسی اجمالی جدول فوق، نشان می‌دهد که این الگو، مدلی عملیاتی و باقابلیت کاربست در بررسی این بخش از مسئله پژوهش است. توجه به هر یک از عناصر و مؤلفه‌های این مدل، می‌تواند زمینه ارائه راه کارهای علمی و عملی ثمربخش برای نقش آفرینی مسجد پیرامون مسئله اعتیاد را فراهم آورد. طبق این مدل، برای داشتن یک الگوی جامع باید برنامه‌ریزی صحیحی در هر پنج بخش پیشگیری، درمان، مبارزه، صیانت و عود؛ البته طبق اصول یادشده طراحی شود. از سویی دیگر، طبق این برنامه باید نیروی انسانی مورد نیاز تربیت شود و با وجود این برنامه و نیروی انسانی لازم، عملیات اجرایی در هر پنج بخش به صورت جامع و طبق اصول بیان‌شده طراحی و اجرا شود.

باید دقت کرد در ذیل هر بخش، دو اقدام عمده می‌تواند در اولویت باشد: اقدامات فرهنگی- آموزشی و اقدامات اقتصادی.

اما اولویت اقدامات آموزشی از این جهت است که فراهم آمدن زمینه رشد و

استکمال افراد بیش از هر چیز، مرهون نهاد آموزش و پرورش است. با نهاد آموزش و پرورش می‌توان جامعه را به هدف‌های متوسطه و عالی‌اش نزدیک‌تر ساخت. قدم اول در بهبودبخشیدن به اوضاع و احوال مختلف یک جامعه نابسامان، اصلاح نظام تعلیم و تربیت آن است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۳۵۱).

در صدر اسلام، مسجد، افزون بر محل برگزاری مراسم عبادی، محل دانش‌آموزی نیز به‌شمار می‌آمد. در واقع، مسجد کهن‌ترین دانشگاه اسلامی و اساسی‌ترین پایگاه تعلیمات در تاریخ اسلامی بوده و هست (افروغ و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۴۷). می‌توان نتیجه گرفت؛ اقدامات آموزشی کارویژه بومی مساجد بوده و ابتدا باید این ظرفیت مساحد به کار گرفته شود.

اما اولویت اقدامات اقتصادی به این علت است که تمرکز همه قوا و فعالیت‌ها در زمینه تعلیم و تربیت مقرون به مصلحت نیست و آثار و نتایج مطلوب نخواهد داشت؛ زیرا فردی که در حد و مقدار ضروری مایحتاج زندگی محروم است، آمادگی لازم برای پذیرش تعلیم و تربیت را نخواهند داشت (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۳۵۳). بنابراین، مساجد این نوع اقدامات را برای تکمیل اقدامات فرهنگی و آموزشی خود نیز باید در نظر بگیرند. در ادامه در ذیل هر بخش، ابعاد مختلف الگوی جامع بحث خواهد شد:

۶-۲-۱. در زمینه پیشگیری

برنامه‌ریزی آموزشی، باید به گونه‌ای باشد که همه سنین را حداقل تا ۵۰ سالگی شامل شود. در این میان، جایگاه نوجوانان ۱۲ تا ۱۸ از اولویت اساسی برخوردار است؛ به‌خصوص نوجوانانی که در خانواده‌های هستند که یکی از بستگان نزدیک‌شان معتاد است. همچنین آموزش‌ها، هم شامل مردان و هم شامل زنان باشد؛ به‌خصوص زنان خانه‌دار که از اهمیت و نقش آفرینی بالای تربیتی برخوردارند. اگر مساجد، مربی آموزشی در این زمینه ندارند باید دو اقدام را انجام دهند:

۱. افرادی از نیروی انسانی خود انتخاب کنند تا با استفاده از آموزش‌های موجود در سازمان‌های مربوط؛ مانند: بهزیستی، مربی پیشگیری شوند و در آینده‌ای نزدیک در

مسجد به ارائه خدمت بپردازند. مرکز رسیدگی به امور مساجد نیز با همکاری دفتر تبلیغات یا سازمان تبلیغات می‌تواند برای نیروهای معرفی شده از مساجد در این زمینه دوره‌های آموزشی ارائه نماید.

۲. با سازمان‌هایی نظیر: سازمان بهزیستی یا سازمان تبلیغات رایزنی کنند و مربی آموزشی دعوت کنند. بنابراین، مسجد می‌تواند ظرفیت برپایی کارگاه‌های آموزشی را در خود ایجاد کند.

همچنین، در این مسیر باید تنوع برنامه‌های پیشگیرانه را لحاظ کند. خدمات پیشگیرانه زیستی که شامل پرداختن به ورزش و شیوه صحیح گذران اوقات فراغت است، باید توسط مسجد انجام شود. این اقدامات، می‌تواند زمینه مساعدی را برای دعوت مخاطبان به کلاس‌ها و کارگاه‌های آموزشی فراهم آورد. ممکن است برخی از اقدامات هزینه زیادی برای یک مسجد به همراه داشته باشد که در این صورت مساجد با راهبرد اقدام شبکه‌ای و همکاری با یکدیگر می‌توانند این هزینه را تقسیم کنند.

اما از نظر محتوایی

- از جمله اقدامات آموزشی پیشگیرانه برای تمامی مخاطبان در زمینه کاهش گرایش به اعتیاد و سایر آسیب‌های اجتماعی، ترویج دینداری و مذهب است که کارکرد ذاتی مسجد است. پژوهش‌ها، نشان داده‌اند که داشتن نگرش‌ها و باورهای مذهبی با کاهش استرس‌های روان‌شناختی و پیشگیری از رفتارهای پُرخطر؛ چون سیگار کشیدن، مصرف الکل و موادمخدر همراه است (Flavio & other, 2005 به نقل از پورزراع، ۱۳۹۷، ص ۴۵).

- آموزش مدیریت دوستان و مهارت‌های روابط دوستانه نیز می‌تواند به‌عنوان مهم‌ترین اقدام آموزشی پیشگیرانه در سطح نوجوانان و جوانان باشد و در دستور کار اقدامات مسجد قرار بگیرد. نقش دوستان و همسالان می‌تواند در بروز اعتیاد افراد مؤثر باشد. در بررسی علت اعتیاد در ۷۰۷۶ معتاد در شهر اصفهان، روشن شد که ۷۰ درصد آنها علت اعتیاد را در دسترس بودن موادمخدر و ۱۷ درصد معاشرت با دوستان دانسته‌اند (احمدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۳).

• آموزش خانواده‌ها در نحوه برخورد با فرزندان و همچنین ایجاد روابط صمیمی بین آنها می‌تواند اقدام آموزشی پیشگیرانه مهمی در سطح میان‌سالان باشد. طبق پژوهش‌های صورت گرفته سوء مصرف مواد و گرایش به اعتیاد بین اعضای خانواده‌هایی که فاقد روابط صمیمی بین والدین و فرزندان هستند یا فرزندی که پیوندهای ایمن خانوادگی را تجربه نکرده‌اند، بیشتر است (آمی، ذوقی، آجیل‌چی، ۱۳۸۹، ص ۱۳۵).

۲-۲-۶. در زمینه درمان

در زمینه درمان، گام اول اقدامات مساجد، باید شناسایی معتادان در سطح محله و منطقه باشد. مساجد، ابتدا با آموزش نیروی انسانی خود باید افراد معتاد در سطح منطقه را به شکل صحیحی شناسایی کنند. پس از آن، ایده آل آن است که مجموعه مساجد یک شهر بتوانند کمپی مبتنی بر باورهای دینی و مطمئن در زمینه ترک و درمان اعتیاد راه‌اندازی کنند و طبق آن عمل نمایند. اما تا دستیابی به آن مرحله، فعلا باید از ظرفیت‌ها و فعالان موجود در صحنه استفاده شود. مسجد، ابتدا باید از ظرفیت کمپ‌های ترک اعتیاد سپاه پاسداران در مرحله اول استفاده نماید؛ زیرا همان‌طور که بیان شد؛ اقدامات این کمپ‌ها از حیث محتوایی و مهارتی مطمئن و مطلوب گزارش شده است. در مرحله بعد، باید افراد شناسایی شده را توجیه و ترغیب کنند. در این مسیر نباید مأیوس شد؛ چون مطمئنا با توجه به وابستگی معتاد با یک مرتبه جواب مثبت دریافت نخواهند کرد. مشوق‌هایی نظیر: اشتغال به کار بعد از پاک شدن یا اعطای وام قرض الحسنه یا حمایت از خانواده معتاد در حین ترک می‌تواند مفید واقع شود.

۳-۲-۶. در زمینه مبارزه

در زمینه مبارزه با اعتیاد، مساجد بعد از آموزش مقدماتی کادر نیروی انسانی خود، باید در سطح محله و منطقه به شناسایی پردازند. مخاطبان مسجد، عموماً از سراسر منطقه مورد نظر هستند؛ به بیانی دیگر، مسجد شبکه مویرگی خود را در سطح کل محله دارد؛

در نتیجه، به‌خوبی می‌تواند دیده‌بانی در کل منطقه را توسط مخاطبان خود داشته باشد. هنگامی که مساجد از خانه‌های پخش مواد در سطح منطقه خود مطمئن شدند، باید این اطلاعات را در اختیار نیروی انتظامی قرار دهند و چشم و دیده‌بان این نیرو در منطقه باشند. رصد هوشمندانه محله توسط مخاطبان و ایجاد این دغدغه در مخاطبان مسجد توسط امام جماعت می‌تواند زمینه مبارزه با پخش و توزیع مواد مخدر را حداقل در سطح آن محله فراهم سازد.

در صورت همکاری ستاد و تامین اقدامات امنیتی به‌نظر می‌رسد، بهترین اقدام ابتدا ارشاد فرد خاطی از طرف امام مسجد باشد. ممکن است فرد خاطی به علت مشکلات اقتصادی به این مسیر کشیده شده باشد که در اینجا اقدامات اقتصادی مسجد نظیر: پرداخت وام قرض‌الحسنه یا واسطه‌شدن جهت اشتغال به کار فرد مذکور می‌تواند رهگشا باشد.

۶-۲-۴. در زمینه صیانت

خانواده معتادان- در هنگامی که سرپرست خانواده معتاد است- با کمبودها و نواقص زیادی روبرو می‌شوند. نظارت‌نداشتن بر عملکرد آموزشی فرزندان، همت‌نداشتن در تأمین مخارج و مایحتاج خانواده، دعوا و مشاجرات لفظی با همسر، دزدی از همسر و فرزندان؛ تنها گوشه‌ای از مشکلاتی است که سرپرست معتاد برای خانواده خود فراهم می‌سازد. مسجد باید با این خانواده‌ها ارتباط داشته باشد. مسجد باید مادر خانواده را در تأمین سبدهای غذایی و یا رسیدگی به امورات فرزندان؛ یاری رساند. آموزش‌های پیشگیرانه را برای این نوع خانواده‌ها به‌خصوص پسران نوجوان‌شان در نظر بگیرد. تمامی این اقدامات، می‌تواند زمینه‌ای را برای درمان فرد معتاد نیز فراهم سازد. ستاد اجرایی فرمان حضرت امام در زمینه تهیه سبدهای غذایی یا تجهیزیه به‌دنبال طرحی است که این موارد را به دست نیازمندان واقعی برساند. مسجد از این ظرفیت می‌تواند نهایت استفاده را ببرد. همچنین دختران این خانواده‌ها که در سن ازدواج هستند، به علت اعتیاد پدر با استقبال کمتری روبرو هستند و این نقطه ضعف می‌تواند

توسط مسجد با معرفی آنها به خانواد‌های مطمئن و آموزش هر دو خانواده برطرف شود.

۶-۲-۵. در زمینه عود

در فرآیند درمان، برخی از معتادان در تهیه داروهای مورد نیاز با مشکل مواجه هستند و همین مسئله را بهانه‌ای برای برگشت مجدد به اعتیاد قلمداد می‌کنند. افرادی که ترک کرده‌اند نیز به خاطر سابقه بد خود از نداشتن و کمبود سرمایه اجتماعی برای جذب در کار و اشتغال گلایه دارند و این نقاط ضعف توسط مساجد می‌تواند برطرف شود. مساجد با توجه مخاطبان خود نسبت به وضعیت حساس این افراد می‌توانند جهت جذب فرصت‌هایی نظیر: اشتغال یا اجاره خانه‌های مسکونی یا ضمانت بانکی به نفع این افراد اقدام نمایند. دعوت این افراد به شرکت در برنامه‌های مساجد و معرفی آنها به نمازگزاران در بازگشت بخشی از این سرمایه اجتماعی می‌تواند مفید باشد. همچنین در شهرهایی که سپاه پاسداران کمپ دائر کرده است، معاونت اجتماعی سپاه می‌تواند در این صیانت نقش آفرینی کند و در این زمینه طرح و برنامه دارد.

نتیجه‌گیری

در اسلام مهم‌ترین تشکلی که می‌تواند صحنه نقش آفرینی مردم باشد و از ابتدای شکل‌گیری در صدر اسلام نیز چنین جایگاهی داشته است، مسجد است. تجربه اوائل انقلاب نشان داده؛ هر کجا که مردم وارد کار شده‌اند و تحت مدیریت مساجد به فعالیت پرداختند، انقلاب اسلامی را به پیروزی رساندند. در مسیر پیشگیری و مبارزه با اعتیاد نیز باید به این ظرفیت مهم توجه کرد و از کارکردها و ظرفیت‌های حضور مردم در مساجد بهره گرفت.

یافته‌های این پژوهش نشان داد می‌توان با اتکاء و شناخت حرکت اجتماع‌محور و با رهبری مساجد به‌عنوان برترین پایگاه‌های مردمی در اسلام در مبارزه با آسیب‌های اجتماعی در حد توان نقش آفرینی کرد.

تفاوت این پژوهش با سایر پژوهش‌ها در موضوع اعتیاد را می‌توان تکیه بر نقش

مساجد در موضوعات پیرامون اعتیاد؛ نظیر پیشگیری و درمان بیان کرد که متأسفانه تاکنون مغفول بوده است. همچنین تفاوت این پژوهش با پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون مساجد را می‌توان بررسی تخصصی چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب اعتیاد دانست که تاکنون به این شکل انجام نشده است.

پیشنهادات

- در تحقیقی تجربه‌نگاری مساجد فعال در این عرصه جمع‌آوری و به مخاطبان ارائه شود.
- در تحقیقی به صورت مصاحبه کیفی نظرات نخبگان فرهنگی در این موضوع دریافت و تحلیل شود.
- الگوی بیان شده در این مقاله پیاده‌سازی و عملیاتی شود و در تحقیقی تجربه‌نگاری به همراه نقد و ارزیابی آن گزارش شود.
- در پژوهشی، نقش فعالان در عرصه هیأت مذهبی و نحوه تعامل آنها با مساجد و هم‌افزایی آنها بررسی شود.
- در پژوهشی، موانع قانونی و یا خطرات و آسیب‌های وارده بر مساجد در ورود به این عرصه بررسی شود.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. آهی، پرویز؛ ذوقی، لیلا؛ و آجی چی، بیتا. (۱۳۸۹). رابطه آسیب‌های اجتماعی با امنیت اجتماعی با تأکید بر پدیده اعتیاد. مجله انتظام اجتماعی، ۲(۲)، صص ۱۳۳-۱۵۲.
۲. احمدی، یعقوب؛ خالدیان، محمد؛ و شیخ زکریایی، وریا. (۱۳۹۵). تأثیر عوامل اجتماعی- فرهنگی بر تمایل به مصرف مشروبات الکلی در میان جوانان استان کردستان. مجله دانش انتظامی، ۱۸(۴)، صص ۸۱-۱۰۲.
۳. اسعدی، حسن. (۱۳۸۶). پیشگیری از اعتیاد. تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان.
۴. اسماعیل‌زاده، حسن. (۱۳۹۷). نگرشی بر آثار و نقش بنیادین نماز در اعتلای جامعه و کاستن آسیب‌های اجتماعی «ویژه‌نامه همایش ملی نماز، تعالی فردی و اجتماعی». دوفصلنامه معارف فقه علوی، صص ۱۰۵-۱۱۶.
۵. اصلانی، ناصر. (۱۳۹۹). اعلام رسمی تعداد معتادان در ایران. در: گفتگو با: پایگاه خبری تحلیلی انصاف در تاریخ ۱۳۹۹/۶/۲۱. برگرفته از: <http://www.ensafnews.com/257496>.
۶. افروغ، عماد؛ خان‌محمدی، کریم؛ و قنبری‌نیک، سیف‌الله. (۱۳۹۷). تعامل فرهنگی مسجد و جامعه از منظر آموزه‌های دینی. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۶(۲)، صص ۳۱-۵۷.
۷. پورزارع، سعیده. (۱۳۹۷). بررسی عوامل اجتماعی و فرهنگی موثر بر نگرش جوانان ۱۸-۲۹ ساله به مصرف مشروبات الکلی در شهر بهبهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یاسوج، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
۸. پورنیکدست، سبحان؛ تقی‌زاده، محمداحسان؛ علی‌اکبری، مهناز؛ و امیدیان، مهدی. (۱۳۹۳). مقایسه نوجوانان با نگرش مذهبی بالا و پایین از لحاظ سازگاری تحصیلی، عاطفی و اجتماعی و گرایش به اعتیاد. مجله اعتیادپژوهی، ۸(۳۲)، صص ۷۵-۸۵.
۹. پولادی، اسماعیل؛ بیاتی، پروانه. (۱۳۹۷). مدل‌سازی معادلات ساختاری نقش مسجد طراز بر کاهش طلاق. نشریه رهیافت فرهنگ دینی، ۱(۳)، صص ۱۶۷-۱۷۹.

۱۰. پهلوان، علیرضا؛ رازینی، روح‌الله؛ و عباسی، حسین. (۱۳۹۷). ساختاردهی اهداف کلان تعامل مسجد و کودک و نوجوان و دلالت‌های آن برای خط‌مشی‌گذاران حوزه فرهنگ. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، ۲۱(۷۹)، صص ۱۱۵-۱۴۴.
۱۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ق). غررالحکم و دررالکلم (مصحح: سیدمهدی رجائی). قم: دارالکتاب الإسلامی.
۱۲. حمیدی، فاطمه. (۱۳۸۶). اهمیت آموزش در سازمان‌ها با تاکید بر آموزش الکترونیکی. مجله مدیریت، ۶(۱۲۷)، صص ۵۸-۶۳.
۱۳. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۶۸/۰۴/۲۳). بیانات رهبر انقلاب در خطبه‌های نماز جمعه. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/n20509>
۱۴. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۷۰/۰۴/۲۵). بیانات رهبر انقلاب در دیدار مسئولان دفتر هنر و ادبیات مقاومت. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/n76517>
۱۵. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۱/۱۱/۰۸). بیانات رهبر انقلاب در دیدار جمعی از اعضای انجمن قلم ایران. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/t56121>
۱۶. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۳/۱۰/۲۳). بیانات رهبر انقلاب در دیدار مسئولان عقیدتی، سیاسی نیروی انتظامی. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/509103>
۱۷. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۴/۰۳/۰۵). بیانات رهبر انقلاب در دیدار جمعی از دانشجویان بسیجی. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/j21220>
۱۸. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۸/۰۹/۲۲). بیانات رهبر انقلاب در دیدار با جمعی از طلاب و روحانیون. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/x48182>

۱۹. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۹/۷/۱۸). پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/e18497>
۲۰. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۴/۰۳/۱۴). بیانات رهبر انقلاب در مراسم بیست و ششمین سالگرد رحلت امام خمینی رحمته‌الله. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/241125>
۲۱. خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۵/۰۸/۱۹). بیانات رهبر انقلاب در دیدار با اعضای بنیاد خاتم‌الاولیاء. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای <https://b2n.ir/n78280>
۲۲. الموسوی الخمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته‌الله.
۲۳. دولابی، پرستو. (۱۳۹۶). جایگاه مسجد و کانون‌های فرهنگی در تمدن اسلامی. معارف فقه علوی، ۳(۴)، صص ۶۹-۸۴.
۲۴. رجب‌پور، مجتبی؛ نریمانی، محمد. (۱۳۹۷). اثربخشی مداخلات روان‌شناختی بر پیشگیری از عود اعتیاد. فصلنامه اعتیادپژوهی سوء مصرف مواد، ۱۲(۴۶)، صص ۱۲۱-۱۳۵.
۲۵. زالی، سلمان؛ عطاردی، محمدرضا؛ و دانایی‌فرد، حسن. (۱۳۹۷). واکاوی الگوی موانع اجرای سیاست‌های کلی مبارزه با مواد مخدر در ایران. مجله راهبرد، ۲۷(۸۸)، صص ۱۸۶-۲۱۳.
۲۶. سام آرام، عزت‌الله؛ حسینی، سیداحمد؛ و موسوی‌چلک، حسن. (۱۳۹۶). سیاست‌گذاری اجتماعی در حوزه آسیب‌های اجتماعی در قوانین برنامه توسعه کشور. مجله انتظام اجتماعی، ۹(۱)، صص ۱۰۵-۱۲۶.
۲۷. ضرابی، عبدالرضا. (۱۳۸۴). نقش و عملکرد مسجد در تربیت (در کتاب: کارکرد مسجد، به کوشش دبیرخانه ستاد عالی هماهنگی و نظارت بر کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد). تهران: نشر رسانش.
۲۸. طالع‌پسند، سیاوش؛ رستمی، شهلا. (۱۳۹۹). هویت تحصیلی، انگیزش درونی و خودکارآمدی به عنوان پیش‌بینی‌کننده‌های درگیری شناختی عمیق. پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۱۴(۴۸)، صص ۷-۲۲.

۲۹. عترت دوست، محمد. (۱۳۸۹). جایگاه برنامه‌ریزی در مدیریت اسلامی از منظر آیات و روایات. توسعه انسانی، ۷(۳۳)، صص ۱۰۷-۱۲۶.
۳۰. عصاریان، عباس؛ جراحی، مهدی. (۱۳۹۳). صیانت و پیشگیری از جرم و گناه از منظر قرآن کریم و راه‌های نهادینه کردن آن. مجله بصیرت و تربیت اسلامی، ۱۱(۲۹)، صص ۱۳۸-۱۳۴.
۳۱. غنوی، غلامرضا. (۱۳۸۴). سازمان و مدیریت آن. تهران: انتشارات ترمه.
۳۲. فرهنگ علوم سیاسی آکسفورد. (۱۳۸۱). (مترجم: حمید احمدی). تهران: میزان.
۳۳. فعالی، محمدتقی. (۱۳۹۳). مسجد و سبک زندگی. تهران: دفتر مطالعات و پژوهش‌های رسیدگی به امور مساجد.
۳۴. کاظمینی، میرزامحمد. (۱۳۹۲). تندیس پارسایی. یزد: نشر صحیفه خرد.
۳۵. کریمی، احسان؛ باقری، محسن و عرب‌اسدی، حسین. (۱۳۹۶). ارائه الگویی برای خط‌مشی‌گذاری فرهنگی شهر با محوریت مسجد جامع و امام جمعه. مجله مدیریت اسلامی، ۲۵(۲)، صص ۱۱۵-۱۳۸.
۳۶. گل‌نظری، علیرضا؛ ملکان، احمد؛ و شعبانی‌نژاد، جعفر. (۱۳۹۸). راهبردهای ارتقای عملکرد مسجد به عنوان یک نهاد مردمی با استفاده از تکنیک QSPM. مجله مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری، ۲(۵)، صص ۵۱-۶۴.
۳۷. لبخندقی، محسن؛ هاشمیان، سیدمحمدحسین. (۱۳۹۲). جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ. فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۱(۱)، صص ۱۳۵-۱۶۵.
۳۸. مجلسی، محمدباقر (علامه). (۱۴۰۳ق). بحارالانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
۳۹. محمدی، علی. (۱۳۹۶). پیشگیری از اعتیاد با رویکرد اجتماعی کردن مبارزه با مواد مخدر و بهره‌مندی از ظرفیت سازمان‌های مردمی. مجله پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری، ۲(۱۱)، صص ۸۵-۱۰۰.
۴۰. مرادی، علیرضا. (۱۳۹۴). نقش هوش فرهنگی در ایجاد و توسعه هم‌افزایی فرهنگی. نشریه چالش‌های جهان، ۱(۱)، صص ۱۴۴-۱۶۲.

۴۱. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱). جامعه و تاریخ از نگاه قرآن. قم: انتشارات مؤسسه

آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.

۴۲. نجاریان، بهمن. (۱۳۷۵). روان‌شناسی نگرانی. مجله علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شهید

چمران اهواز، ۳(۲) صص ۶۶-۸۳

43. Flavio F. M.; Kulis, S.; Nieri, T. & Parsai, M. (2005). God forbid!: Substance use among religious and nonreligious youth. *American Journal of Orthopsychiatry*, (75), pp. 585- 598.

References

* The Holy Quran

1. Afrough, E., & Khan Mohammadi, K., & Qanbari, S. (1397 AP). Cultural interaction between mosque and society from the perspective of religious teachings. *Quarterly Journal of Islam and Social Studies*, 6(2), pp. 31-57. [In Persian]
2. Ahi, P., & Zoqi, L., & Aji Chi, B. (1389 AP). The relationship between social harms and social security with emphasis on the phenomenon of addiction. *Journal of Social Order*, 2(2), pp. 133-152. [In Persian]
3. Ahmadi, Y., & Khaledian, M., & Sheikh Zakaria, V. (1395 AP). The effect of socio-cultural factors on the tendency to consume alcohol among the youth of Kurdistan province. *Journal of Police Sciences*, 18(4), pp. 81-102. [In Persian]
4. Al-Musawi Khomeini, R. (1378 AP). *Sahifeh Imam*. Tehran: Imam Khomeini The Institute for Preparing and Publishing Imam Khomeini's Works. [In Persian]
5. Asadi, H. (1386 AP). *Prevention of addiction*. Tehran: Parents and Teachers Association Publications. [In Persian]
6. Aslani, N. (1399 AP). Official announcement of the number of addicts in Iran. In: Conversation with: Insaf analytical news site on 21/6/1399 AP. from: <http://www.ensafnews.com/257496>. [In Persian]
7. Assarian, A., & Jarrahi, M. (1393 AP). Protection and prevention of crime and sin from the perspective of the Holy Quran and ways to institutionalize it. *Journal of Islamic Insight and Education*, 11(29), pp. 138-134. [In Persian]
8. Dolabi, P. (1396 AP). *The position of mosques and cultural centers in Islamic civilization*. *Journal Ma'aref Fiqh Alavi*, 3(4), pp. 69-84. [In Persian]
9. Etratdoost, M. (1389 AP). The place of planning in Islamic management from the perspective of verses and hadiths. *Journal of Human Development*, 7(33), pp. 107-126. [In Persian]
10. Fa'ali, M. T. (1393 AP). *Mosque and lifestyle*. Tehran: Office of Studies and Research for Mosque Affairs. [In Persian]
11. Flavio F. M .; Kulis, S .; Nieri, T. & Parsai, M. (2005). God forbid!: Substance use among religious and nonreligious youth. *American Journal of Orthopsychiatry*, (75), pp. 585- 598.

12. Ghanavi, Q. (1384 AP). *Organization and management*. Tehran: Termeh Publications. [In Persian]
13. Golnazari, A., & Malekan, A., & Shabani Nejad, J. (1398 AP). Strategies to improve the performance of the mosque as a grassroots institution using the QSPM technique. *Journal of Urban Design Studies and Urban Research*, 2(5), pp. 51-64. [In Persian]
14. Hamidi, F. (1386 AP). The importance of education in organizations with emphasis on e-learning. *Journal of Management*, 6(127), pp. 58-63. [In Persian]
15. Ismaeilzadeh, H. (1397 AP). An Attitude Towards the Effects and Fundamental Role of Prayer in the Promotion of Society and the Reduction of Social Harm. Special Issue of the Conference on Prayaer, Individual and Social Excellence. *Bi-Quarterly Journal of Ma'aref Fiqh Alavi*, pp. 105-116. [In Persian]
16. Karimi, E., & Bagheri, M., & Arab Asadi, H. (1396 AP). Presenting a model for the cultural planning of the city with the focus on the Grand Mosque and the Friday prayer leader. *Journal of Islamic Management*, 25(2), pp. 115-138. [In Persian]
17. Kazemini, M. M. (1392 AP). *Statue of piety*. Yazd: Sahifeh Kherad Publications. [In Persian]
18. Khamenei, S. A. (05/03/1384 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in a group meeting of Basij students. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/j21220>. [In Persian]
19. Khamenei, S. A. (08/11/1381 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in a group meeting of members of the Iranian Pen Association. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/t56121>. [In Persian]
20. Khamenei, S. A. (14/03/1394 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution on the 26th anniversary of the Demise of Imam Khomeini. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/241125>. [In Persian]

21. Khamenei, S. A. (18/7/1389 AP). Message to the nineteenth national prayer meeting. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/e18497>. [In Persian]
22. Khamenei, S. A. (19/08/1395 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in a meeting with members of the Khatam al-Awsiya Foundation. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works, <https://b2n.ir/n78280>. [In Persian]
23. Khamenei, S. A. (22/09/1388 AP). Statements of the Leader of the Revolution in a meeting with a group of scholars and clerics. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/x48182>. [In Persian]
24. Khamenei, S. A. (23/04/1368 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in Friday prayer sermons. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/n20509>. [In Persian]
25. Khamenei, S. A. (23/10/1383 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in the meeting of ideological and political officials of the police force. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/509103>. [In Persian]
26. Khamenei, S. A. (25/04/1370 AP). Statements of the Supreme Leader of the Revolution in a meeting with the officials of the Office of Art and Literature of the Resistance. Retrieved from: Information Website of the Office for the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works <https://b2n.ir/n76517>. [In Persian]
27. Labkhandagh, M., & Hashemian, S. M. H. (1392 AP). The position of mosque in the policies of the Islamic Republic of Iran based on the functional evolution of mosques throughout history. *Quarterly Journal of Islam and Social Studies*, 1(1), pp. 135-165. [In Persian]

28. Majlesi, M. B. (Allama). (1403 AH). Bihar al-Anwar. Beirut: Al-Wafa Institute. [In Arabic]
29. Mesbah Yazdi, M. T. (1391 AP). *Society and history from the perspective of the Quran*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. [In Persian]
30. Mohammadi, A. (1396 AP). Addiction prevention with a social approach, counter-narcotics and utilizing the capacity of grassroots organizations. *Journal of New Developments in Behavioral Sciences*, 2(11), pp. 85-100. [In Persian]
31. Moradi, A. (1394 AP). The role of cultural intelligence in creating and developing cultural synergy. *Journal of World Challenges*, 1(1), pp. 144-162. [In Persian]
32. Najarian, B. (1375 AP). Psychology of worry. *Journal of Educational Sciences and Psychology*, Shahid Chamran University of Ahvaz, 3(2) pp. 66-83. [In Persian]
33. *Oxford Dictionary of Political Science*. (1381 AP). (H. Ahmadi, Trans.). Tehran: Mizan. [In Persian]
34. Pahlavan, A., & Razini, R., & Abbasi, H. (1397 AP). Structuring the macro goals of mosque-child and adolescent interaction and its implications for cultural policy makers. *Journal of Basij Strategic Studies*, 21(79), pp. 115-144. [In Persian]
35. Pouladi, E., & Bayati, P. (1397 AP). Modeling the structural equations of the role of Taraz Mosque in reducing divorce. *Journal of Religious Culture Approach*, 1(3), pp. 167-179. [In Persian]
36. Pour Nikdast, S., & Taghizadeh, M. E., Ali Akbari, M., Omidian, M. (1393 AP). Comparison of adolescents with high and low religious attitudes in terms of academic, emotional and social adjustment and tendency to addiction. *Journal of Addiction Studies*, 8(32), pp. 75-85. [In Persian]
37. Pourzare, S. (1397 AP). *Study of social and cultural factors affecting the attitude of young people aged 18-29 to alcohol consumption in Behbahan*. Master Thesis, Yasouj University, Faculty of Literature and Humanities. [In Persian]

38. Rajabpour, M., & Narimani, M. (1397 AP). The effectiveness of psychological interventions on the prevention of Addition. *Journal of Substance Abuse Addiction Studies*, 12(46), pp. 121-135. [In Persian]
39. Sam Aram, E., & Hosseini, S. A., & Mousavi Chelek, H. (1396 AP). Social policy in the field of social harms in the laws of the country's development plan. *Journal of Social Order*, 9(1), pp. 105-126. [In Persian]
40. Talepasand, S., & Rostami, Sh. (1399 AP). Academic identity, intrinsic motivation and self-efficacy as predictors of deep cognitive conflict. *Research in Educational Systems*, 14(48), pp. 7-22. [In Persian]
41. Tamimi Amadi, A. (1410 AH). *Ghorar al-Hikam va Dorar al-Kalem*. (S. M. Raja'ei, Ed.). Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Arabic]
42. Zali, S., & Atarodi, M. R., & Danaeifard, H. (1397 AP). Analysis of the model of obstacles to the implementation of general anti-narcotics policies in Iran. *Journal of Strategy*, 27(88), pp. 186-213. [In Persian]
43. Zarabi, A. (1384 AP). *The role and function of the mosque in education* (in the book: The function of the mosque, by the efforts of the Secretariat of the Supreme Committee for Coordination and Supervision of Cultural and Art Centers of Mosques). Tehran: Rasanesh Publications. [In Persian]